

DE RINGEN VAN SATURNUS

Een Engelse pelgrimage

W.G. SEBALD BIJ DE BEZIGE BIJ

De emigrés

Austerlitz

De natuurlijke historie van de verwoesting

Naar de natuur

Duizelingen

Campo Santo

Logies in een landhuis

Over het land en het water

W.G. Sebald

De ringen van Saturnus

Een Engelse pelgrimage

Vertaald door Ria van Hengel

2019
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs van de
Stichting Fonds voor de Letteren.

Copyright © 1995 Eichborn A.G., Frankfurt am Main
All rights reserved

Copyright Nederlandse herziene vertaling © 2007 Ria van Hengel
Eerste druk 2007
Derde druk 2019

Oorspronkelijke titel *Die Ringe des Saturn. Eine englische Wallfahrt*
Oorspronkelijke uitgever Eichborn A.G., Frankfurt am Main
Omslagontwerp Moker Ontwerp

De illustraties voor het binnenwerk werden door de auteur zelf
bijeengebracht, met uitzondering van de foto op pagina 248-249,
'Herod's Temple', foto © Alec Garrard. All rights reserved
Foto auteur Isolde Ohlbaum

Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Schoonhoven
Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 94 031 7540 9

NUR 302

debezigebij.nl

INHOUD

Eerste deel

– p. 11 –

In het ziekenhuis – In memoriam – Zwerftocht van de
schedel van Thomas Browne – De anatomische les – Levitatie
– Quincunx – Fabelwezens – Lijkverbranding

Tweede deel

– p. 37 –

De dieselrailbus – Het paleis van Morton Peto – Als bezoeker
in Somerleyton – De Duitse steden in vlammen – Het verval
van Lowestoft – Kannitverstan – De badplaats van vroeger –
Frederick Farrar en de kleine hofhouding van Jacobus 11

Derde deel

– p. 59 –

Strandvisser – Over de natuurlijke historie van de haring
– George Wyndham Le Strange – Een grote kudde varkens –
De verdubbeling van de mens – Orbis Tertius

Vierde deel

– p. 83 –

De zeeslag van Sole Bay – Het invallen van de nacht –
Stationsweg Den Haag – Mauritshuis – Scheveningen –
Graf van de heilige Sebald – Vliegveld Schiphol –
De onzichtbaarheid van de mensen – Sailors' Reading

Room – Foto's uit de eerste oorlog – Het kamp van Jasenovac
aan de Sava

Vijfde deel

– p. 109 –

Conrad en Casement – Het jongetje Teodor – Ballingschap
in Vologda – Novofastov – Dood en begrafenis van Apollo
Korzenievski – Zee- en liefdesleven – Winterse thuiskomst
– Het hart van de duisternis – Panorama van Waterloo –
Casement, de slaveneconomie en de Ierse kwestie – Proces
wegens hoogverraad en terechtstelling

Zesde deel

– p. 141 –

De brug over de Blyth – De Chinese hoftrein – Opstand
van de Taiping en ontsluiting van het Rijk van het Midden –
Verwoesting van de Yuan Ming Yuan-tuin – Einde van keizer
Hsien-feng – Keizerin-weduwe Tz'u-hsi – Geheimen van de
macht – De verzonken stad – Arme Algernon

Zevende deel

– p. 171 –

De heide van Dunwich – Marsh Acres, Middleton
– Jeugd in Berlijn – Engelse ballingschap – Dromen,
geestverwantschappen, analogieën – Twee vreemde
geschiedenissen – Door het regenwoud

Achtste deel

– p. 195 –

Gesprek over suiker – Boulge Park – De FitzGerald –
Kinderkamer van Bredfield – Edward FitzGerald's literaire

tijdverdrijf – A Magic Shadow-Show – Verlies van een vriend
– Laatste reis, zomerlandschap, tranen van geluk – Een
partijtje domino – Ierse herinnering – Over de geschiedenis
van de burgeroorlog – Branden, verarming en verval –
Catharina van Siena – Fazantenfokkerij en ondernemerschap
– Door de woestijn – Geheime vernietigingswapens – In een
ander land

Negende deel

– p. 241 –

De tempel van Jeruzalem – Charlotte Ives en Vicomte de
Chateaubriand – Herinneringen van over het graf – Op het
kerkhof van Ditchingham – Ditchingham Park – De orkaan
van 16 oktober 1987

Tiende deel

– p. 271 –

Thomas Brownes Musaeum Clausum – De zijdevlinder
Bombyx mori – Oorsprong en uitbreiding van de zijdeteelt
– De zijdewevers van Norwich – Zielsziekten van de wevers
– Stalenboeken: natuur en kunst – De zijdeteelt in Duitsland
– Het vernietigingskarwei – Rouwzijde

Good and evil we know in the field of this world grow up together almost inseparably.

John Milton, *Paradise Lost*

Il faut surtout pardonner à ces âmes malheureuses qui ont élu de faire le pèlerinage à pied, qui côtoient le rivage et regardent sans comprendre l'horreur de la lutte et le profond désespoir des vaincus.

Joseph Conrad aan Marguerite Poradowska

De ringen van Saturnus bestaan uit ijskristallen en vermoedelijk meteoritische stofdeeltjes, die in cirkelvormige banen om de planeet draaien ter hoogte van haar evenaar. Waarschijnlijk gaat het om de brokstukken van een vroegere maan, die te dicht bij de planeet stond en door de werking van haar getijkrachten is vernietigd (zie Limiet van Roche).

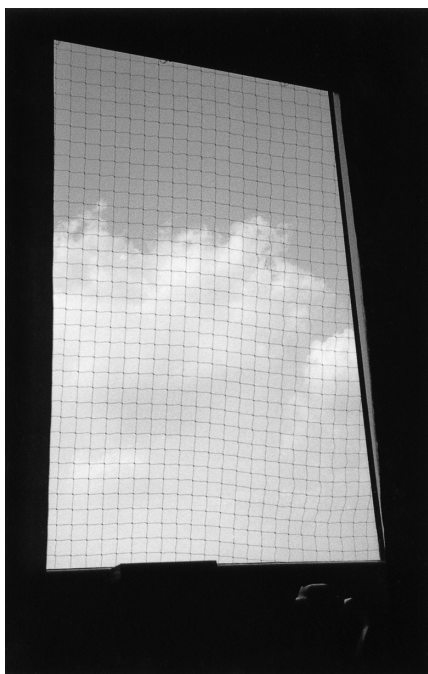
Brockhaus-encyclopedie

I

In augustus 1992, toen de hondsdagen op hun eind liepen, begon ik aan een voettocht door het Oost-Engelse graafschap Suffolk, in de hoop te kunnen ontsnappen aan de leegte die zich in mij uitbreidde nadat ik een tamelijk omvangrijk werkstuk had afgerond. Tot op zekere hoogte ging die hoop ook in vervulling, want zelden heb ik mij zo vrij gevoeld als bij dat uren- en dagenlange voortwandelen door de vaak slechts dunbevolkte landstreken achter de zee kust. Maar aan de andere kant geloof ik nu dat er misschien wel een kern van waarheid zit in het oude bijgeloof dat bepaalde ziekten van geest en lichaam zich bij voorkeur in ons nestelen onder het teken van de Hondster. In elk geval moest ik na mijn tocht niet alleen vaak terugdenken aan die heerlijke ongedwongenheid, maar ook aan het verlamme nde afgrijzen waardoor ik herhaaldelijk was overvallen wanneer ik de sporen van vernietiging zag die zelfs in dit afgelegen gebied tot ver in het verleden teruggingen. Misschien kwam het daardoor dat ik op de kop af een jaar na het begin van mijn reis in een toestand van vrijwel volledige immobiliteit werd opgenomen in het ziekenhuis van de provinciehoofdstad Norwich, waar ik toen, in elk geval in gedachten, ben begonnen met het noteren van de hier volgende bladzijden. Ik herinner mij nog precies hoe ik meteen na mijn opname in mijn kamer op de achtste verdieping van het ziekenhuis werd overweldigd door de voorstelling dat de weidsheid waar ik de vorige zomer in Suffolk doorheen was getrokken, nu definitief ineengeschrompeld was tot één blind en doof punt. Inderdaad viel er vanuit mijn bed niets anders meer van de wereld te zien dan het kleurloze stukje hemel in de lijst

van het raam.

In de loop van de dag was al herhaaldelijk het verlangen bij me opgekomen mij met een blik uit dit ziekenhuisraam, waar vreemd genoeg een zwart net voor hing, te vergewissen van de werkelijkheid die naar ik vreesde voorgoed verdwenen was. Bij het vallen van de duisternis werd dit verlangen zo sterk dat ik er op een of andere manier in slaagde half op mijn buik, half op mijn zij over de rand van het bed op de vloer te glijden en op handen en voeten de muur te bereiken, waar ik ondanks alle pijn die daarmee gepaard ging overeind kwam door me moeizaam aan de vensterbank op te trekken. In de krampachtige houding van een wezen dat zich voor het eerst op de platte aarde heeft opgericht stond ik daarna tegen de ruit geleund, en daarbij moest ik onwillekeurig denken aan de scène waarin die arme Gregor zich met trillende pootjes vastklampt aan de stoelleuning en vanuit zijn kamertje naar

buiten kijkt, met een onduidelijke herinnering, zoals er te lezen staat, aan het bevrijdende karakter dat uit het raam kijken vroeger voor hem had gehad. En net zoals Gregor met zijn vertroebelde ogen de stille Charlottenstraße waar hij al jaren met de zijnen woonde niet meer herkende en alleen maar als een grijze woestijn zag, zo was ook mij de vertrouwde stad die zich daar vanaf het voorplein van het ziekenhuis uitstreckte tot ver naar de horizon, volkomen vreemd. Ik kon mij niet voorstellen dat zich daar beneden tussen die wirwar van muren nog iets bewoog, het was alsof ik vanaf een klip neerkeek op een stenen zee of een grindvlakte, waar de donkere massa's van de parkeergarages boven uitstaken als reusachtige zwerfstenen. In dit vale avonduur was er in de nabije omtrek geen enkele voorbijganger te zien, afgezien van een verpleegster die net de troosteloze groenstrook bij de oprit overstak op weg naar haar nachtdienst. Een ambulance met zwaailicht bewoog zich, langzaam diverse hoeken omslaand, vanuit het stadscentrum naar de ЕНВО. De sirene was voor mij niet te horen. Op de hoogte waar ik mij bevond was ik omgeven door een bijna volledige, als het ware kunstmatige geluidloosheid. Alleen de wind die over het land blies hoorde je buiten tegen het raam slaan en soms, als ook dat geluid ging liggen, het gesuis in je eigen oren, dat nooit helemaal ophield.

Vandaag, nu ik mijn aantekeningen in het net begin te schrijven, meer dan een jaar na mijn ontslag uit het ziekenhuis, komt automatisch de gedachte bij me op dat op dat moment, toen ik van de achtste verdieping neerkeek op de in de schemering wegzinkende stad, Michael Parkinson nog in leven was in zijn smalle huis aan de Portersfield Road, waarschijnlijk zoals meestal bezig met het voorbereiden van een werkcollega of met zijn onderzoek naar Ramuz dat hem al jaren in beslag nam. Michael was eind veertig, vrijgezel en naar mijn idee een van de onschuldigste mensen die ik ooit ben tegengekomen. Eigenbelang was hem volkomen vreemd, niets ging hem zozeer ter harte als het vervullen van zijn plicht, iets wat door de

omstandigheden waarin hij sinds enige tijd verkeerde steeds moeilijker werd. Maar het meest typerende aan hem was zijn gebrek aan behoeften, waarvan menigeen beweerde dat het aan het excentrieke grensde. In een tijd waarin de meeste mensen voor hun zelfbehoud aan één stuk door dingen moesten kopen, kwam Michael praktisch nooit in een winkel. Sinds ik hem kende, droeg hij jaar in jaar uit afwisselend een donkerblauw en een roestkleurig jasje, en als de mouwen gerafeld of de ellebogen doorgesleten waren, pakte hij zelf naald en draad om er een leren stukje op te zetten. Ja, het schijnt dat hij zelfs de boorden van zijn overhemden keerde. In de zomervakantie maakte Michael in verband met zijn onderzoek naar Ramuz regelmatig voettochten door Wallis en Vaud, soms ook door de Jura of de Cevennen. Als hij van zo'n reis terugkwam of als ik de ernst bewonderde waarmee hij zijn werk altijd verrichtte, kwam het mij vaak voor dat hij op zijn manier het geluk had gevonden in een inmiddels nauwelijks meer voorstelbare vorm van bescheidenheid. Maar toen kwam vorig jaar mei plotseling het bericht dat Michael, die al een paar dagen door niemand was gezien, dood in zijn bed was aangetroffen, liggend op zijn zij en al helemaal stijf, met een eigenaardig verkleurd gezicht vol rode vlekken. Het gerechtelijk onderzoek concludeerde *that he had died of unknown causes*, een oordeel waaraan ik voor mezelf toevoegde: *in the dark and deep part of the night*. Niemand had het overlijden van Michael Parkinson zien aankomen en we waren allemaal met verbijstering geslagen, maar voor Janine Rosalind Dakyns, docente romanistiek en eveneens ongehuwd, gold dat vermoedelijk het meest, ja, je mag wel zeggen dat zij het verlies van Michael, met wie ze in een soort kindervriendschap verbonden was geweest, zo slecht kon verwerken dat ze een paar weken na zijn dood zelf het slachtoffer werd van een ziekte die haar lichaam in zeer korte tijd verwoestte.

Janine Dakyns, die in een klein straatje vlak bij het ziekenhuis woonde, had net als Michael in Oxford gestudeerd en in

de loop van haar leven een in zekere zin particuliere kennis van de negentiende-eeuwse Franse romanliteratuur opgebouwd die gespeend was van alle intellectuelen-ijdelheid en altijd uitging van het duistere detail, nooit van het algemeen bekende. Deze kennis gold vooral Gustave Flaubert, die ze verreweg het meest waardeerde en van wie ze bij allerlei gelegenheden lange passages uit zijn duizenden pagina's tellende correspondentie citeerde, die mij telkens weer versteld deden staan. Overigens heeft Janine Dakyns, die vaak in een toestand van bijna zorgwekkend enthousiasme geraakte wanneer ze haar gedachten naar voren bracht, met de grootst mogelijke persoonlijke belangstelling de scrupules trachten te doorgronden die Flaubert als schrijver had, zijn angst voor het verkeerde, die hem zoals ze zei soms weken- en maandenlang aan zijn canapé kluisterde en hem deed vrezen dat hij nooit meer zelfs maar een halve zin op papier zou kunnen krijgen zonder zich allerpijnlijkst te compromitteren. In zulke perioden, zei Janine, leek het hem niet alleen volkomen uitgesloten dat hij ooit nog iets zou schrijven, maar was hij er bovendien van overtuigd dat alles wat hij tot dan toe had geschreven een aaneenschakeling was van louter onvergeeflijke fouten en onwaarheden met onafzienbare gevolgen. Janine beweerde dat de scrupules van Flaubert waren terug te voeren op de verdomming die hij overal onstuitbaar zag voortschrijden en die naar zijn overtuiging ook al oversloeg naar zijn eigen hoofd. Het was, zo moet hij eens gezegd hebben, alsof je in het zand wegzakte. Waarschijnlijk om die reden, dacht Janine, was zand overal in het werk van Flaubert zo belangrijk. Het zand veroverde alles. Door de dag- en nachtdromen van Flaubert joegen volgens Janine telkens weer enorme stofwolken die, opgedwarreld boven de dorre vlakten van het Afrikaanse continent, naar het noorden trokken, over de Middellandse Zee en over het Iberisch Schiereiland, tot ze op een bepaald moment als as neerdaalden op de Tuilerieën, op een voorstad van Rouen of op een provinciestedje in Normandië, en bin-

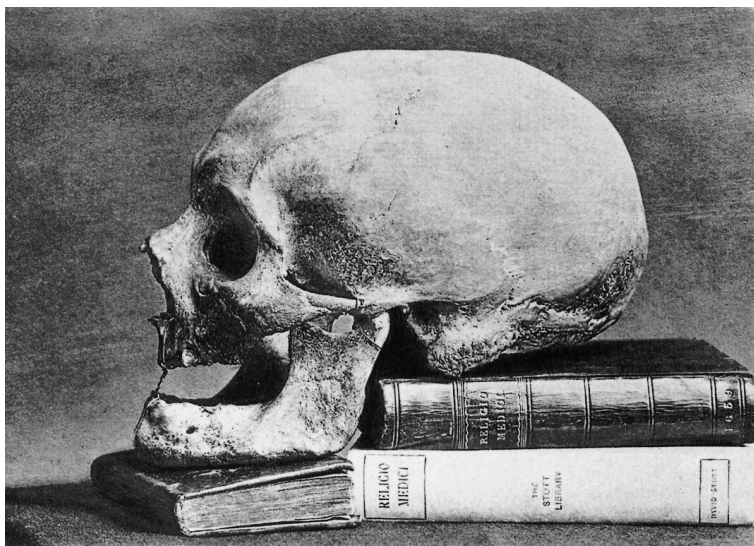
nendrongen in de kleinste ruimten. In een zandkorrel in de zoom van een winterjurk van Emma Bovary, zei Janine, zag Flaubert de hele Sahara, en ieder stofje woog voor hem evenveel als het Atlasgebergte. Vaak heb ik met Janine over de wereldbeschouwing van Flaubert zitten praten, aan het eind van de dag in haar werkkamer, waar zo veel aantekeningen voor colleges, zo veel brieven en stukken rondzwierven dat je je midden in een papierzee waande. Op haar schrijftafel, het oorspronkelijke uitgangs- en verzamelpunt van de wonderbare papiervermenigvuldiging, was in de loop van de tijd een waar papierlandschap met bergen en dalen ontstaan, dat inmiddels aan de randen was afgebroken, zoals een gletsjer wanneer die de zee bereikt, en op de vloer overal nieuwe afzettingen had gevormd, die zich op hun beurt onmerkbaar naar het midden van de kamer bewogen. Jaren geleden hadden de steeds doorgroeiende papiermassa's op haar schrijftafel Janine al gedwongen naar andere tafels uit te wijken. Deze tafels, waarop zich sindsdien soortgelijke accumulatieprocessen hadden voltrokken, vertegenwoordigden als het ware latere tijdperken in de ontwikkeling van Janines papieruniversum. Ook de vloerbedekking was allang onder verscheidene lagen papier verdwenen, ja, het papier was alweer vanaf de vloer, waarop het voortdurend van halver hoogte neerviel, tegen de muren op gaan klimmen, die tot de bovendorpel van de deur bedekt waren met dicht over elkaar heen geprikte, slechts op één hoek met een punaise vastzittende vellen papier en documenten. Ook op de boeken in de boekenkasten lagen stapels papier waar het maar kon, en tijdens de schemering trok al dat papier het verdwijnende licht naar zich toe, zoals vroeger, naar ik wel eens dacht, onder de inktzwarte nachthemel de sneeuw dat deed op de velden. Op het laatst werkte Janine in een stoel die ze min of meer midden in haar werkkamer had gezet en waarin je haar zag zitten als je langs haar altijd openstaande deur liep, voorovergebogen krabbelend op een schrijfplankje dat ze op haar knieën hield of achterover-

geleund en in gedachten verzonken. Wanneer ik wel eens tegen haar zei dat ze tussen haar papieren leek op de engel van Dürers *Melancholie*, die roerloos onder de werktuigen van de vernietiging zit, antwoordde zij dat de schijnbare wanorde in haar spullen in werkelijkheid een voltooide of in elk geval naar voltooiing strevende orde was. En inderdaad wist ze meestal onmiddellijk alles te vinden wat ze zocht in haar papieren, in haar boeken of in haar hoofd.

Het is ook Janine geweest die mij meteen verwees naar Anthony Batty Shaw, een chirurg die ze kende uit de Oxford Society, toen ik kort na mijn ontslag uit het ziekenhuis begon aan mijn naspeuringen naar Thomas Browne, die in de zeventiende eeuw een dokterspraktijk in Norwich had en een reeks geschriften heeft nagelaten die werkelijk weergaloos zijn. Ik was toen in de *Encyclopaedia Britannica* gestuit op een notitie dat de schedel van Browne werd bewaard in het museum van het Norfolk & Norwich Hospital. Hoeveel geloof ik ook hechtte aan deze bewering, mijn pogingen om de schedel in ogenschouw te nemen op de plek waar ik zelf tot voor kort gelegen had, liepen op niets uit, want onder de dames en heren van de huidige ziekenhuisdirectie was er niemand die iets wist van het bestaan van zo'n museum. Niet alleen keken ze mij vol onbegrip aan toen ik mijn vreemde wens naar voren bracht, maar ik had zelfs de indruk dat sommigen mij als een lastige zonderling beschouwden. Nu beschikten zoals bekend veel van de zogenaamde burgerhospitalen die destijds in het kader van de algemene sanering van de samenleving werden gesticht, over een museum of beter gezegd een griezelkabinet, waar vroeg- en misgeboorten, waterhoofden, hypertrofe organen en dergelijke in glazen potten met formaline werden bewaard als medisch demonstratiemateriaal en soms voor het publiek werden tentoongesteld. De vraag was alleen waar die dingen terechtgekomen waren. Over het ziekenhuis in Norwich en de verblijfplaats van Brownes schedel kon ook de afdeling plaatselijke geschiedenis van de later afgebrande cen-

trale bibliotheek mij geen informatie verschaffen. Pas het via Janine tot stand gekomen contact met Anthony Batty Shaw leverde mij de gewenste inlichtingen op.

Thomas Browne was, aldus Batty Shaw in een recentelijk in de *Journal of Medical Biography* verschenen artikel dat hij mij toestuurde, in 1682 op zijn zevenenzeventigste verjaardag overleden en begraven in de stadsparochiekerk St. Peter Mancroft. Daar had zijn stoffelijk overschot gerust tot 1840, toen bij de voorbereidingen voor een begrafenis op bijna dezelfde plek in het koor de doodkist beschadigd raakte en de inhoud ervan gedeeltelijk tevoorschijn kwam. Dit gebeuren bracht de schedel van Browne en een lok van zijn hoofdhaar in het bezit van de arts en kerkmeester Lubbock, die de relikwieën op zijn beurt bij testament vermaakte aan het hospitaalmuseum, waar ze tussen allerlei anatomische afwijkingen tot 1921 te zien waren onder een speciaal vervaardigde glazen stolp. Pas toen namelijk was de door de parochie St. Peter Mancroft herhaaldelijk gestelde eis tot teruggave van de schedel van Browne ingewilligd en vond er, bijna een kwart millennium na de eer-

ste begrafenis, een tweede plechtige teraardebestelling plaats. Het beste commentaar op de latere zwerftocht van zijn eigen schedel heeft Browne zelf geleverd in zijn beroemde half archeologische, half metafysische traktaat over de praktijk van cremieren en in urnen begraven. Hij schrijft daarin dat het een tragedie en een gruwel is om uit je graf gepulkt te worden. Maar wie, zo voegt hij eraan toe, kent het lot van zijn gebeente, en wie weet hoe vaak ze dat zullen begraven.

Thomas Browne kwam op 19 oktober 1605 in Londen ter wereld als zoon van een zijdehandelaar. Over zijn kinderjaren is weinig bekend, en in de beschrijvingen van zijn leven wordt ook nauwelijks uitsluitel gegeven over de medische opleiding die hij na zijn magisterstudie in Oxford volgde. Vaststaat alleen dat hij van zijn vijftiengste tot zijn achtentwintigste jaar de academies van Montpellier, Padua en Wenen bezocht, de beste die er in die tijd waren op het gebied van de hippocratische wetenschappen, en dat hij ten slotte, vlak voor zijn terugkeer naar Engeland, in Leiden de graad van doctor in de geneeskunde behaalde. In januari 1632, tijdens zijn verblijf in Nederland en dus in een periode dat Browne meer dan ooit tevoren verdiept was in de geheimen van het menselijk lichaam, vond er in de Waag in Amsterdam een openbare sectie plaats op het lijk van de kort tevoren wegens diefstal terechtgestelde stadsboef Adriaan Adriaanszoon alias Aris Kindt. Ofschoon er geen duidelijke bewijzen voor zijn, is de aankondiging van deze sectie Browne hoogstwaarschijnlijk niet ontgaan en heeft hij de spectaculaire gebeurtenis, door Rembrandt vereeuwigd in zijn portret van het chirurgijngilde, bijgewoond. Dit is des te aannemelijker omdat de anatomische les van doctor Nicolaes Tulp, die elk jaar midden in de winter plaatsvond, niet alleen zeer interessant was voor een aankomend medicus, maar bovendien een belangrijke datum is geweest op de kalender van de toenmalige samenleving, welke naar haar eigen mening bezig was vanuit het donker in het licht te komen. Bij dit schouwspel voor een talrijk publiek uit de betere standen